

MEGKÜLÖNBÖZTETETT KÜLÖNBSÉGEK

A „MAGYAR TÁRSADALOM” TAGOLÓDÁSÁNAK ÉS TAGOLÁSÁNAK VIZSGÁLATÁHOZ

Doktori (PhD) értekezés tézisei¹

Doktori disszertációmban a „magyar társadalom” szerkezetének, rétegződésének és egyenlőtlenségi rendszerének *kutatástörténetét* és eredményeit rekonstruálom az 1963 és 2012 közötti csaknem öt évtizedre vonatkozóan. E vizsgálatok bemutatásával és elemzésével célom a hazai társadalomkutatás hagyományának kritikai újragondolása, egy, a *„hogyan tagolódik a ‘magyar társadalom’?”* kérdésre adható komplexebb és átfogóbb válasz megalapozása. Módszerem a tárggyal foglalkozó szerzők releváns műveinek feldolgozásával állításaik, érveik és koncepciójuk rekonstrukciója, valamint eredményeik értékelése. A dolgozat „új eredményei” így részben e rekonstrukciókból, részben a dolgozat zárófejezetében felvázolt értelmezési keret alapösszefüggéseinek belátásából következnek.

Az 1963 és 2012 közötti csaknem fél évszázad vonatkozó vizsgálatait a dolgozat három korszakra bontva vizsgálja. Az első fejezet az 1963 és 1975 közötti időszakban az intézményes szociológia hazai újjászületésének összefüggésébe helyezve mutatja be a Marxra hivatkozó, koncepcióját azonban végletesen leegyszerűsítő és eltorzító, Sztálinnak tulajdonított *„két osztály és egy réteg modell”* szociológiai kritikáit. A szociológusok két stratégia mentén állítják kihívás elé az ideológiai társadalomképet: az első stratégia Marx társadalmi munkamegosztásról alkotott koncepciójára hivatkozva elveti az osztályelemzést az (állam)szocialista társadalomra nézve, helyette a társadalmi rétegződés vizsgálatát és a társadalmi egyenlőtlenségek magyarázatát tekinti elsődleges feladatának. Ez a stratégia Stanislaw Ossowski mellett Hegedüs András és különösen Ferge Zsuzsa munkájára jellemző. A dolgozatban részletesen bemutatom az e stratégiát bíráló ideológiai álláspontokat és szakmai vitájukat a szociológusok által kifejtettekkel.

A második stratégia ennél radikálisabb. Ez is elismeri, hogy a tőkés társadalom marxi elmélete nem adaptálható olyan magától értetődően az (állam)szocialista társadalomra, mint azt a sztálini „modell” teszi, ebből mégsem az osztályelemzés elvetésére következtet, hanem a többletermék megtermelése és elosztása feletti rendelkezési jog vizsgálatán keresztül a marxi elemzési logika megtartása mellett érvel. Milovan Gyilasz, Konrád György és Szelényi Iván, valamint Kolosi Tamás is ezt az utat választja a hetvenes évek első felében. Bemutatom az e szerzők közötti implicit és explicit vitákat, társadalmi háttérüket és szakmai szocializációjukat, a szakmában elfoglalt pozíciójukat (és annak változásait), hogy részben ezek felől, részben a szakmai és tudománypolitikai intézményrendszer (változásai) felől értelmezhessem koncepcióikat, állításaikat és érveiket.

A második fejezet a hetvenes évek közepétől a nyolcvanas évek végéig tekinti át a vonatkozó kutatásokat. A cezúrát a hatvanas évek reformista politikai légkörének a hetvenes évek elején több hullámban történő „lehűlése”, majd „megfagyása”, a renitens szociológusok és filozófusok repressziója, illetve eltávolítása indokolja. Hegedüs András állásától és párttagságától, Ferge Zsuzsa a Központi Statisztikai Hivataltól, Konrád György a társadalomkutatástól mint szakmától, Szelényi Iván és Kemény

---

¹ Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola Szociológia Doktori Program, 2012. Témavezető: Dr. Wessely Anna Phd

István az országtól, Kolosi Tamás pedig a marxista osztályelemzést ambicionáló stratégiájától kénytelen búcsút venni a közvetlen (tudomány)politikai beavatkozás következtében. A hetvenes évek közepe annyiban a „dogmatizmus visszatérését” is elhozza, hogy a szakmai érvek súlya alatt korábban teljességgel diszkreditálódott sztálini „modell” egy határozat újra kötelező érvényű társadalomképnek nyilvánítja: az „osztályok közeledésének” és „társadalmi struktúránk fejlődésének” premisszái ismét megkérdőjelezhetetlenné válnak. A struktúra-, rétegződés- és egyenlőtlenségkutatások kvázi-monopóliuma az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetéhez kerül, az évtized fordulójára Kolosi Tamás új kutatási irányvonala, az osztályelemzést teljesen a háttérbe szorító professzionizált rétegződésvizsgálat válik meghatározóvá.

A Társadalomtudományi Intézet kutatási eredményei mellett a fejezetben részletesen bemutatom és elemzem Losonci Ágnes még a hatvanas években megkezdett békési életmódkutatását, valamint Józsa Péter rendkívül inspiráló és ambiciózus kutatási tervzetét a „kulturális blokkok” rekonstrukciójáról. Losonci Ágnes négy évvel késleltetett megjelenésű hatalmas munkája, valamint Józsa Péter teljes egészében soha meg nem valósult kutatási terve kontrasztként is szolgál az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete „szocialista tudat”-kutatásának eredményei számára. A fejezet nagyobbik részét mégis a nyolcvanas évek struktúra-, rétegződés- és egyenlőtlenségkutatásainak termését feldolgozó részek teszik ki. Ezen belül is a legnagyobb hangsúlyt a Kolosi Tamás vezette rétegződésmodell-vizsgálat körüli viták rekonstrukciója, illetve a kutatócsoport vezetőjének vonatkozó publikációit kritikailag vizsgáló alfejezet kapta.

Határozott kritikával mutatom be Kolosi Tamás társadalmi struktúráról alkotott elképzelésének megváltozását, az „L-modell” kialakulását, különféle változatainak keletkezését és eltéréseit, a „státusok” és a „státuscsoportok” előállításának technikai eljárásait, a létrejövő csoportosításoknak a társadalmassulás mintázataitól való határozott eltérést, valamint a „státuscsoportok”-ból a „viszonykijelölő kategóriák” segítségével képzett „társadalmi rétegek” mint társadalmi csoportok felfogásának problematikuságát. Rámutatok arra is, hogy az L-modellben foglaltakhoz képest a státuscsoportok és a rétegek létrehozásakor a második gazdaság már nem kap teret, így a rétegződésmodell és az L-modell között nincsen szoros összefüggés. E tekintetben Szelényi Iván nyolcvanas évekbeli visszatérése, illetve Kemény Istvánnak még párizsi emigrációját megelőző munkái (különösen munkáskutatásai) sokkal informatívabbak a második gazdaság struktúráról hatásának felmérésében Kolosi Tamás vonatkozó munkáinál. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont (TK) kulturális-interakciós rétegződéskutatása – ez Angelusz Róbert és Tardos Róbert nevéhez fűződik –, Kolosi Tamásénál szintén sokkal többet tár fel a nyolcvanas évek „magyar társadalmának” valóságos (kommunikációs-kulturális) tagolódásáról.

A harmadik fejezet az 1989 és 2012 közötti bő két évtized vonatkozó irodalmát elemzi, a feldolgozás itt azonban már sokkal inkább tematikus: a rendszer- és elitváltás, a „posztkommunista menedzserkapitalizmus”, a „(piaci átmenet” [(*market transition*)] és az „útfüggő átalakulások” [*path-dependent transformations*], a redisztribúció és a piac, a reciprocitás és az informális tematikus csomópontjain keresztül vezet a rendszerváltást követő komplex intézményes átalakulás értelmezésében. A hazai fogyasztás-, életstílus- és miliőkutatások, valamint a fogyasztói individualizációvizsgálatok eredményeit a társadalmi egyenlőtlenségek és a szegénység növekedését, a vagyoni, kapcsolathálózati és kulturális erőforrások tendenciaszerű összekapcsolódását („konszolidációját”) kimutató állításokkal szembesítem. Az egymásnak látszólag ellentmondó tendenciákat komplexebb magyarázatban értelmezem. Valamennyit a kelet-(közép-)európai posztállamszocialista-újkapitalista félperiféria struktúráis átalakulásának eredményének tekintem.

Tizenhét tézis

A következőkben konkrét tézisekben összegzem a dolgozat két zárófejezetének –*Melyik kettő? Miért kettős?*, illetve *Következtetések: a „magyar társadalom” tagolódásának megértése felé* – főbb megállapításait.

1. A „magyar társadalom” a kapitalista világgazdaság félperifériáján helyezkedik el; ennek következtében az elmúlt hetven évben számos társadalomtudományi elemzés hangsúlyozta (túl) a „magyar társadalom” szerkezetének kettősségét.
2. Helyzetét nagyban meghatározzák a poszt-államszocialista Közép-Kelet-Európa sajátosságai.
3. E poszt-államszocialista helyzet komplex útfüggő „átalakulás” (nem pedig „átmenet”) eredménye.
4. A régió államszocialista félperifériából alakult át poszt-államszocialista, újkapitalista félperifériává; a félperiféria jelentése itt: a világgazdaság hierarchiájában köztes helyzetű térség, ahol a centrumokhoz képest viszonylag alacsony bérekért, viszonylag alacsony foglalkoztatottsági szint mellett viszonylag alacsony hozzáadott értékkel folyik a termelés.
5. A kapitalista világgazdaság Immanuel Wallerstein szerint a hosszú 16. században Nyugat-Európában jött létre, majd főként a gyarmati rendszerek kialakulásával és expanziójával integrálta a világ többi részét; az államszocialista rendszer e kapitalista világgazdaságba beágyazódva a 20. században jött létre; a jóval kisebb súlyú, negyven-hetven éves kelet-európai államszocialista alrendszer összeomlását az okozta, hogy versenyképtelenné bizonyult a jóval robusztusabb, négy-ötszáz éves kapitalista rendszerrel szemben.
6. Az átalakulás fő oka a „kettős függőség” (Böröcz József) kialakulása: a negyvenes évek végétől az államszocializmus mint birodalom központjától (a Szovjetuniótól) való katonai hódítás útján kialakult politikai függősége mellett – főként a hetvenes évektől – az állam fokozódó külső eladósodásával kialakul a világgazdaság centrumaitól való elsősorban pénzügyi, gazdasági és technológiai függőség is. A nyolcvanas években a szovjet birodalmi függőség gyengülni kezd, a gazdasági függőség pedig megnövekszik (nem számítva az ország továbbra is megmaradó keleti exportpiacait, illetve energiafüggőségét, az évtized végére mint függőség kizárólagossá válik).
7. A nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején többszörös átalakulás megy végbe: egypártrendszerből többpártrendszeré, tekintélyelvű diktatúrából parlamentáris váltógazdaságon alapuló demokratikus jogállammá, államszocializmusból újkapitalizmusba, ipariból posztindusztriális korszakba, fordiból posztfordi munkaszervezési módra, az állami tulajdon és szabályozás által dominált gazdaságból az állam gazdasági szerepvállalását leépítő, a magántulajdonnak teret engedő piacgazdaságba (amely – részben az adósságrendezés fejében, főként a technológiai innováció érdekében – privatizációt, deregulációt, külföldi működőtőke-beáramlást, piaci liberalizációt, a korábban államinak minősülő feladatok magánvállalkozásokba történő kiszervezését, fiskális és monetáris stabilizációt foglal magába).
8. A rendszerváltás mint komplex átalakulás mellett természetesen a kontinuitás is szerepet játszik; a jogi, politikai, gazdasági és társadalmi intézmények jóllehet „formailag” nagy változáson mentek keresztül, „tartalmilag”, az intézmények működ(tet)ésének módját tekintve a viszonylagos változatlanságra is számos jel utal: az érdekvérvényesítés informális, megszemélyesített viszonyokon, kölcsönös lekötelezettségeken alapuló jellege; a hatalomgyakorlás módja; a viszony az államhoz, illetve a közösségi erőforrásokhoz (korrupció, paternalizmus, illetve járadékvadászat) vagy a kapcsolathálózatok szerepe csaknem változatlan.

9. Az állam gazdasági és társadalmi szerepének csökkenésével (az állami tulajdon és szabályozás leépítésével, az állami foglalkoztatás csökkenésével, az állami bevételek nagyobb mérvű, illetve a kiadások kisebb mérvű csökkenésével) a társadalmon belüli erőforrás-eloszlás polarizálódik; az erőforrás-tulajdon alsó korlátja lejjebb tolódik, az erőforrás-felhalmozás felső korlátja eltűnik.
10. Az osztálytagolódás az erőforrás-megoszlás formájában jelentkezik, a vagyoni, kulturális és a kapcsolathálózati erőforrások „konszolidációja” erősödik.
11. A „magyar társadalom” tagolódása tekintetében e hierarchikus osztálytagolódás mindazonáltal kevésbé látható: az osztályok nem valóságos csoportok (inkább „magánvaló osztályok”), határaik és kategorizálásuk javarészt kutatói konstrukciókon alapul; az erőforrás-megoszlás (a „tőkeviszonyok”), illetve a (munkaerő)piaci pozíció azonban mégis rendkívül releváns, objektív tényezők.
12. A „magyar társadalom” tagolódása tekintetében elsősorban a – nem minden esetben hierarchizálható – identitáscsoportok láthatók: kulturális, fogyasztási, illetve életstílus-csoportok („miliók”, „szubkultúrák”), illetve az etnikai, nemzeti, vallási és a politikai-ideológiai tagolódás identitáscsoportjai. Ezek valóságos csoportok, illetve hálózatok: fenntartott szimbolikus határokkal, saját nyelvvel és praxissal; integráltságuk nem kutatói konstrukció eredménye (többek logikai-statisztikai aggregátumoknál), formálódásukban nagy szerepe van e határok és csoportjelvények (inter)szubjektív fel- és elismerésének.
13. Az identitás- és státushomofília tendenciája nem mond ellent az erőforrás-eloszlás polarizációjának, a Máté-effektusnak.
14. Az etnikai és nemzeti ellentétek éleződnek, a fokozódó szociális ellentétek nemzeti és etnikai konfliktusokká transzformálódnak (előítéletesség, diszkrimináció, rasszista nyelvhasználat és mindennapi gyakorlat terjedése, illetve növekedése).
15. A különféle erőforrások közül a legnagyobb jelentőséggel immár a gazdasági tőke bír: a kulturális tőke dominanciáját hangsúlyozó menedzserkapitalizmus-tézis meggyengül és beáll a kapitalista berendezkedésre vonatkozóan kidolgozott bourdieu-i modell: elsődleges jelentősége a gazdasági tőkének van, míg a kulturális tőkéé csak másodlagos.
16. A társadalomszerkezet felső szintjeit a társadalmi cselekvés szélesebb lehetőségtere, relatív erőforrásbőség és a döntési szabadság magasabb foka jellemzi (kényszerei jobbra kimerülnek a választás kényszerében); a társadalomszerkezet alsó szintjeit ezzel szemben a döntések és cselekvések szűkösebb lehetőségtere, erőforrás-hiány és a kényszerek fokozott súlya jellemzi (a választás lehetőségtere jobbra a kényszerek megválasztásáig terjed).
17. A rendszerváltás mint politikai projekt több szereplőjét (ön)definíciós és szemantikai torzulás jellemzi: a „létező baloldalt” az egykori állampárt posztkommunista utódalakulatai, álbaldali törmeléke alkotja; az állam gazdasági és társadalmi szerepvállalásának leépítését, a gazdaság versenyképességének fokozását és a piacok liberalizálását szorgalmazó politikai erők – hiteles baloldal hiányában – majdnem kizárólag „keresztény”, „nemzeti”, illetve „konzervatív” köntösben megjelenő politikai erők ellenhatását váltják ki; az állami, illetve az állam által mobilizálható erőforrások megszerzéséért ilyen módon elsősorban a „transznacionális”, valamint a „nemzeti” (nagy)tőke folytat küzdelmet egymással.

A dolgozatot háromrészes *Függelék* zárja. Az első és a második részletesebb betekintést nyújt Niklas Luhmann és Pierre Bourdieu ismeret- és társadalomelméleti koncepciójába; a harmadik a két komplex teoretikus építmény összehasonlító elemzését és az ezekre hivatkozó Pokol Béla saját koncepciójának részletes kritikáját tartalmazza. A dolgozat módszertani-

ismeretelméleti pozíciójának tisztázását is célzó első két rész *egyfelől* Luhmann megfigyelés-elméletének kontextualizálásához, *másfelől* Bourdieu kategorizációs és definíciós küzdelmekről vallott felfogásának ismertetéséhez szükséges.

Ha csak a *Függelék*-ben is, mindezt azért kell tisztázni, mert a dolgozat – más megfogalmazásban – a megfigyelők (kutatók) megfigyeléseinek (vizsgálati eredményeinek) *megfigyelésével* (elemzésével), a „társadalmi világ” legitim felosztásának monopóliumáért küzdelmet folytató szakemberek társadalomképeinek összehasonlító elemzésével foglalkozik.

A témában végzett publikációs tevékenység

- Éber Márk Áron: Rendszeres megismerés. Niklas Luhmann konstruktivista tudásszociológiája. In Némedi Dénes – Szabari Vera (szerk.): *Kötő-jelek 2007*. Budapest: ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola, 2008. 29–45.
- Éber Márk Áron: Az „ökonokrata” szakértelmiség útja az osztályhatalomhoz. Társadalom- és fogalomtörténeti vázlat. In uó.: (szerk.): *Társadalmi Tanulmányok 2008*. Budapest: ELTE TáTK HÖK, 2008. 233–267.
- Éber Márk Áron: Sziszifusz hegymenetben. Megjegyzések Melegh Attila „On the East–West slope” című könyve kapcsán. *anBlok*, 2008. 1 (1–2): 85–95.
- Éber Márk Áron: Megkülönböztetések és különbségek. Előzetes megfontolások a „magyar társadalom” tagolásának és tagolódásának vizsgálatához. In Somlai Péter – Surányi Bálint – Tardos Róbert – Vásárhelyi Mária (szerk.): *Látás-viszonyok. Tanulmányok Angelusz Róbert 70. születésnapjára*. Budapest: Pallas Kiadó, 2009. 420–447.
- Éber Márk Áron: Társadalmi struktúra és szemantika. A koncepció útja Niklas Luhmann rendszerelméletétől Gerhard Schulze empirikus programjáiig. In Némedi Dénes – Szabari Vera (szerk.): *Kötő-jelek 2008*. Budapest: ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola, 2009. 143–160.
- Éber, Márk Áron: The new orientalism? (Attila Melegh: „On the East–West slope”). *Respublica nowa*, 2009. (5): 80–81.
- Éber Márk Áron: A megfigyelő és megfigyelése. Luhmann megfigyelőfogalmától a „magyar társadalom” kulturális tagolódásának vizsgálatáig. In Kovács Éva – Orbán Jolán – Kasznár Veronika Katalin (szerk.): *Látás – Tekintet – Pillantás. A megfigyelő lehetőségei*. Budapest–Pécs: Gondolat Kiadó–PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2009. 87–99.
- Éber Márk Áron: Kritikai és nem kritikai elméletek. Egy nem mindig explicit vita kölcsönös félreértései. In Szalai Erzsébet (szerk.): *Kordiagnózis. Fiatal társadalomtudósok antológiája*. (On-line kötet.) Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 2009. 81–92.
- Éber Márk Áron: A polgárosodás mint akarat és képzet. (Kemény István: Előadások a magyar társadalomfejlődés szociológiájáról.) *BUKSZ*, 2011. 23 (2): 107–116.
- Éber Márk Áron: Melyik kettő? Miért kettős? A magyar szociológia kettőstársadalom-elméleteinek hasznáról és káráról. *Szociológiai Szemle*, 2011. 21 (3): 4–22.
- Éber, Márk Áron: Which Duality? Why Dual? On the Gains and Losses of Hungarian Sociology’s Dual-society Theories. *Review of Sociology (of the Hungarian Sociological Association)*, 2011. 21 (4): 4–20.
- Éber Márk Áron: Társadalmi struktúra- és miliő kutatás. Angelusz Róbert társadalomképe és empirikus tudásszociológiája. In Fonyó Attila – Gerő Márton – Petényi Mirkó – Szabó Fanni (szerk.): *A nyilvánosság elemzésétől a választáskutatásig. Tanulmányok Angelusz Róbert emlékére*. Budapest: ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium, 2012. 9–23.